

De demografische revolutie als causale verklaringsvariabele achter de maatschappelijke mutaties

Binnen het zeer breed in te schatten veld aan maatschappelijke mutaties, zoals ze zich sinds het einde van het Ancien Régime aftekenden en voor een ongeëvenaard moderniseringsproces deden zorgen, frappeert met name het drieluik van een zogenaamde demografische, een (eerste) industriële en een agrarische revolutie. Volledigheidshalve kan men er tevens de transportrevolutie aan toevoegen.

De timing bij het bepalen van deze omschakelingen is hierbij essentieel. Zo valt de aanvang van de demografische revolutie hier te lande zonder meer te situeren vanaf het begin van de 18de eeuw. Op haar beurt laat de doorbraak van een industriële revolutie, op gang gebracht in de lichte sector van de katoenindustrie en kort nadien verder uitgebouwd in de steenkoolnijverheid en de metaalindustrie, zich pas decennia later aanwijzen en ten vroegste vanaf de late 18de – begin 19de eeuw situeren¹. Voor de doorbraak van een groene revolutie moet men zelfs wachten tot de vooravond van Wereldoorlog I, d.i. nog eens honderd jaar later².

-
- 1 Verwijzend naar de groeiversnellingen zoals ze zich in bepaalde spitssectoren aftekenden, heeft men het dan veelal over een “*croissance déséquilibrée*” of een “*croissance discontinue*”. Vergelijk hieromtrent F. BRAUDEL, “*Le temps du monde*”, Parijs, 1979, pp. 510-511. Omtrent de prioriteit van de textielindustrie op het vlak van de industriële vernieuwing merkt F. BRAUDEL op : “*la civilisation économique est beaucoup plus alors sous la domination du textile que sous celle du fer*” (“*Les structures du quotidien : le possible et l'impossible*”), Parijs, 1979, p.327.
 - 2 Omtrent de aanvang van de agrarische revolutie werd in de recente historiografie voor een passende revisie gezorgd, inhoudend dat de eigenlijke doorbraak ten vroegste tegen het einde van vorige eeuw te situeren valt. Richtinggevend in dit verband is P. BAIROCH, “*Les trois révolutions agricoles du monde développé : rendements et productivité de 1800 à 1985*”, in “*Annales. Economies – Sociétés – Civilisations*”, 1989, pp. 317-353. M. MORINEAU, “*La dîme et l'enjeu*”, in “*Annales de l'Histoire de la Révolution Française*”, 1980, pp. 161-180.

Als een afgeleide van het voorgaande ligt het voor de hand dat het einde van het Ancien Régime en de volle 19de eeuw door een enorm spanningsveld inzake de bevoorrading gekenmerkt was, met navenante verarmingsprocessen tot gevolg³.

Gedeeltelijk kon daarin voorzien worden vanaf de jaren 1860-1870, toen namelijk de transportrevolutie een massale aanvoer van levensmiddelen mogelijk maakte⁴. Tussendoor was naar allerlei noodoplossingen gezocht om aan de gestegen vraag te kunnen voldoen. Het vertaalde zich o.m. in het moeizaam zoeken naar uitbreiding van het areaal door "inculte" en "gemene" gronden in gebruik te nemen, in het aanpassen van het productieproces door weiland te scheuren en in akkerland om te zetten, door meer zaaigran uit te storten per oppervlakte-eenheid (al zorgde dit dan weer voor een daling van de "yield ratios") en door het introduceren van nieuwe teelten⁵.

Als typevoorbeeld geldt hierbij de verspreiding van de aardappelteelt, een eigenheid die zich tussen 1700 en 1740 laat situeren en dit terwijl het gewas sinds de late 15de eeuw gekend maar enkel als sierplant verspreid was⁶. De achterliggende reden voor het overschakelen op dit gewas in het verlengde van de zich continuerende bevolkingsgroei ligt voor de hand, gegeven de veel hogere rendementen in vergelijking met graanbouw⁷.

- 3 Voor een schitterend en omvattend overzicht van de gangbare verarmingsprocesse tegen het einde van het Ancien Régime en tijdens de eerste decennia van de 19de eeuw, cf. C. LIS - H. SOLY, "Armoede en kapitalisme in pré-industrieel Europa", Antwerpen, 1980.
- 4 In zijn algemeenheid was het trouwens zo dat het aandeel van buitenlandse handel, uitgedrukt in relatie tot macro-meters zoals het BNP, aan de lage kant bleef tot en met het begin van de 19de eeuw. Afwijkend van de oudere literatuur wordt buitenlandse handel dan ook als een volgfunctie van de industriële vernieuwing beschouwd (zie o.m. R. DAVIS, "The industrial revolution and British overseas trade", Leicester, 1979).
- 5 C. VANDENBROEKE - W. VANDERPIJPEN, "The agricultural revolution in Flanders and in Belgium: myth or reality?", in H. VAN DER WEE - E. VAN CAUWENBERGHE (eds.), "Productivity of land and agricultural innovation in the Low Countries (1250-1800)", Leuven, 1978, pp. 163-170.
- 6 C. VANDENBROEKE, "Agriculture et Alimentation", Gent - Leuven, 1975, pp. 235-289.
- 7 C. VANDENBROEKE, "Cultivation and consumption of the potato in the 17th and 18th century", in "Acta Historiae Neerlandica", Leiden, 1971, pp. 15-39. Samenvattend kan men stellen dat de opbrengsten van aardappelen, in vergelijking met broodgranen, ongeveer tienmaal hoger lagen terwijl omgekeerd de voedende waarde amper één vijfde bedroeg. Per oppervlakte-eenheid konden m.a.w. tweemaal zoveel mensen gevoed worden.

Al even evident is het feit dat de aardappelteelt het eerst in opgang was in West- en Oost-Vlaanderen en pas decennia later ingang vond in het Limburgse, waar o.m. de bevolkingsdruk minder uitgesproken was⁸.

Alleen al vanuit de aangehaalde chronologie volgt m.a.w. een verandering naar de causaliteit omtrent de maatschappelijke mutaties. Met name de vraagvariabele, vervat als die zit in het bevolkingsverloop, geldt hierbij als sluitstuk. Een relatief stabiele bevolkingssituatie voorafgaand aan de 18de eeuw vormde namelijk de ondertoon en de verklaring voor een vergaande vorm van economisch immobilisme, met nauwelijks aanzetten tot productiewijzigingen en/of investeringen. Het demografisch-ecologisch evenwicht zoals het aan de orde was, toonde als vanzelf nauwelijks interesse voor uitvindingen die tot vernieuwing of verandering leiden. Des te meer zal dit aangewezen zijn toen het gebruikelijke evenwicht tussen vraag en aanbod op de helling kwam te staan met de demografische revolutie⁹. Ten volle blijkt dan de motorfunctie die van de bevolkingsvariabele uitging en voor economische bijsturingen deed zorgen. Tot zijn essentie herleid houdt dit alles m.a.w. in dat aan de bevolkingsvariabele een causale dimensie moet toegekend worden terwijl industriële en agrarische veranderingen in essentie als volgvariabelen gelden, ook al kan daarbij tussendoor van een interactieve inbreng en wisselwerking worden gewaagd¹⁰.

Lang, al te lang werd het historisch onderzoek m.a.w. toegespitst op het verklaren van industriële en/of agrarische veranderingen terwijl met name een antwoord moest worden gezocht op het waarom van een continue demografische groei vanaf het begin van de 18de eeuw¹¹. Uiteraard was dit een afgeleide van de gangbare verklaringsmodellen, waarbij aan de vraag-

8 C. VANDENBROEKE, "La culture de la pomme de terre en Belgique, XVIIe – XIXe siècles", in "Flaran 12. Plantes et cultures nouvelles en Europe Occidentale au Moyen Age et à l'époque moderne", Auch, 1992, pp. 115-129.

9 Inzonderheid kan hierbij verwezen worden naar de economische aanpassingen en vernieuwingen die telkens weer op eventuele spanningsvelden volgen.

10 C. VANDENBROEKE, "Hoe rijk was Arm Vlaanderen? Vlaanderen in de 18de eeuw. Een vergelijkend overzicht", Brugge, 1995.

11 Met name door A. TOFFLER ("De derde golf", Antwerpen, 1981, p. 335) werd in die zin zeer scherp het verwijt geformuleerd dat voor het verklaren van de eerste industriële revolutie al te veel maar dan weer weinig steekhoudende verklaringselementen aangereikt worden. Indirect werd daarmee o.m. gereageerd op publicaties van het type R.M. HARTWELL, "The causes of the Industrial Revolution in England", London, 1967.

variabele niet meer dan een afgeleide functie werd toegekend. De ontoreikende economische ontwikkeling en dan inzonderheid van de landbouweconomie, vervat als die zat in de wet van de dalende meeropbrengsten – aldus het Malthusiaanse verklaringmodel – zou verantwoordelijk geweest zijn voor herhaalde crisissen en recessies, ingegeven door ondervoeding, ziekte en sterfte. Daarnaast was er de zogenaamde Marxistische verklaring, waarbij van een relatieve in plaats van een absolute overbevolking werd uitgegaan. Het onthouden van de meerwaarde en de zogenaamde exploitatie hield men verantwoordelijk voor menigvuldige crisismomenten met een bevolkingsdaling als resultaat.

Daartegenover staat de Boserup-thesis. Aan het demografisch gebeuren kent ze een bepalende in plaats van een afgeleide functie toe¹². Onderbevolking wordt er als een rem gezien, bevolkingsgroei als motor achter de breed maatschappelijke veranderingen die het einde van het Ancien Régime kenmerken. Niet in het minst houdt het in dat aan de vraagzijde van de economie een stimulerende functie wordt toegekend: *“if it is agreed that many inventions... have been demand-induced, it becomes pertinent to ask to what extent this demand pull was in turn dertermined by demographic changes”*¹³.

Vanuit zo'n beoordeling loopt men vooruit op de feiten. Men laat de creativiteit van de mensen tot haar recht komen door ze op uitdagingen te laten reageren in plaats van ze noodgedwongen te moeten ondergaan. Vandaar dan ook de pertinente opmerking van de Franse demograaf J. Dupâquier: *“la croissance démographique a certainement précédé la croissance économique. C'était la pression démographique qui avait stimulé l'évolution économique et non l'inverse”*. Sterker nog is zijn conclusie waar hij stelt: *“la démographie n'est pas à la remorque de l'économie”*¹⁴. In dezelfde lijn ligt de beoordeling van P. Chaunu: *“la démographie est l'élément explicatif clé d'un système de civilisation”*¹⁵.

12 Vgl. E. BOSSERUP, “Population and technology”, Oxford, 1981; D. GRIGG, “The dynamics of agricultural change. The historical experience”, London, 1982.

13 Zie ook J. L. SIMON, “Demographic causes and consequences of the Industrial Revolution”, in “Journal of European Economic History”, 1994, pp. 141 – 158.

14 J. DUPAQUIER, “Pour la démographie historique”, Parijs, 1984, p. 138 en volgende.

15 P. CHAUNU, “Un future sans avenir. Histoire et population”, Parijs, 1979, p. 153.

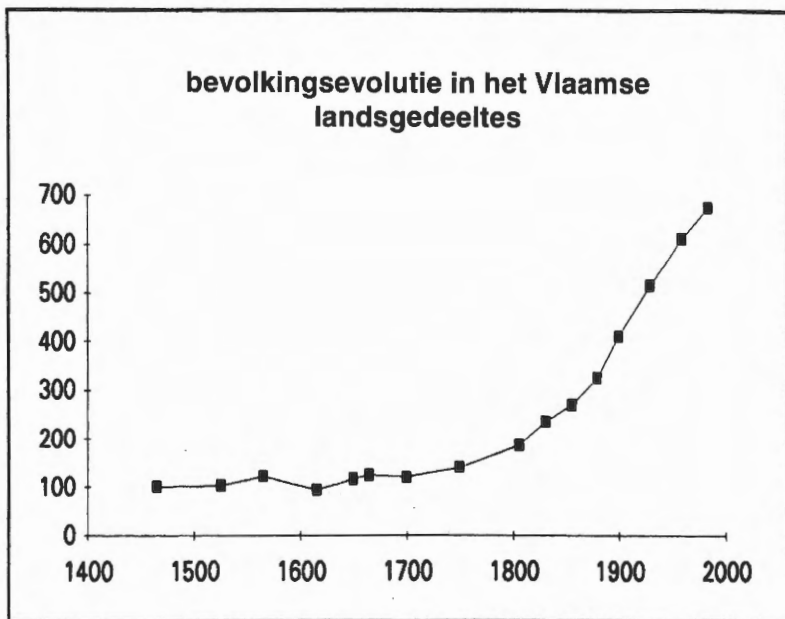
Nu de chronologie in de faseringen van de grote maatschappelijke breukpunten vastligt, dient uiteraard de vraag gesteld naar het waarom van een duurzame bevolkingsgroei vanaf het begin van de 18de eeuw. Vooraf lijkt het niettemin aangewezen om deze cruciale demografische kentering, zoals ze zich om en rond 1700 aftekende, wat scherper te illustreren. Onderstaande tabel, waarin zowel de absolute aantallen als de indices voor het Vlaamse landsgedeelte zoals meegedeeld door P. Klep de revue passerren (vgl. ook grafiek 1), brengt meteen de essentie van de evolutie onder de aandacht¹⁶.

bevolkingsevolutie in het Vlaamse landgedeelte
Absolute waarden en indices (1465 = 100)

<u>Jaar</u>	<u>Bevolking</u>	<u>Index</u>	<u>Jaar</u>	<u>Bevolking</u>	<u>Index</u>
1465	1.021.000	= 100	1750	1.434.000	= 140
1525	1.053.000	= 103	1806	1.911.000	= 187
1565	1.247.000	= 122	1831	2.423.000	= 237
1615	949.000	= 93	1856	2.763.000	= 271
1650	1.182.000	= 116	1880	3.270.000	= 326
1665	1.270.000	= 124	1900	4.193.000	= 411
1700	1.226.000	= 120	1930	5.291.000	= 518

16 P. KLEP, "Population estimates of Belgium by province, 1375-1831", in "Historiens et Populations. Liber Amicorum E. Hélin", Louvain-la-Neuve, 1991, p. 505. Zie ook C. VANDENBROEKE, "Hoe rijk was Arm Vlaanderen?", o.c., p. 16.

grafiek 1

Zo veel is duidelijk. Uit liefst zeven reconstructies van het bevolkingscijfer, teruggaand tot de late 15de eeuw, blijkt telkens een vrij stabiel bevolkingsverloop in de long run en dit tot en met de aanvang van de 18de eeuw. Het komt erop neer dat Vlaanderen, door elkaar genomen, ongeveer 1 miljoen inwoners telde. Met de eeuw van de Verlichting werd deze (bijna) nulgroei evenwel verlaten. Voor het eerst was voortaan sprake van een duurzame bevolkingsgroei, langzaam op gang komend tijdens de eerste decennia van de 18de eeuw maar zich continu doorzettend en overgaand in een versnellingsfase tegen het einde van het Ancien Régime en tijdens de 19de eeuw¹⁷. Het resulteerde in jaarlijkse groeicijfers van een orde van 0,5%, een tempo

17 Bij een verdere uitdieping van het demografisch verloop springen meteen de regionale verschillen in het oog. Zo valt het op dat de aanvang van de demografische revolutie zich het sterkst in het zuiden van West- en Oost-Vlaanderen laat aanwijzen. Tegen het einde van het Ancien Régime volgde er evenwel een groei-vertraging terwijl voortaan de provincies Henegouwen, Antwerpen en Brabant als koplopers fungeerden.

dat nooit voorheen en laat staan over langere termijn was voorgevallen.

Het brengt ons meteen tot de achtergronden van deze kentering, een onderzoeksthema dat al te lang werd verwaarloosd en pas sinds kort de aandacht opeist die het ten volle verdient. Overduidelijk blijkt eruit dat het om een erg complexe thematiek gaat, beïnvloed door tal van factoren van zowel zuiver demografische als van medisch-demografische aard, van politiek-institutionele kenteringen en van sociaal-economische interacties.

Zonder meer bepalend was namelijk het uitblijven van excessieve sterftecrisissen vanaf de late 17de eeuw¹⁸. Met name aan fasen van abnormale sterfte, vooral veroorzaakt door pestepidemieën, kwam immers een einde in de jaren 1660¹⁹. Zo berekende P. Chaunu dat het aandeel van pest als doodsoorzaak van ruim 20% in de late Middeleeuwen afnam tot minder dan 10% in de 17de eeuw. Eén enkele opstoot van pest volgde nadien en dan nog beperkt tot de haven van Marseille in 1720, waarbij meteen voor erg doorgedreven quarantaine-maatregelen werd gezorgd²⁰.

Het systematisch isoleren van getroffen regio's bij anderssoortige gevallen van besmettelijke ziekten was trouwens een houding die veralgemeend werd in de 18de eeuw. Heel goed komt dit aan het licht in het overheidsoptreden omstreeks 1780, toen tal van haarden van dysenterie over het ganse land gesignaleerd werden²¹.

Complementair met het achterwege blijven van excessieve sterftecrisissen van het type pest-epidemieën, was er doorheen de 18de eeuw

18 Treffend voor de recente historiografie is met name de enorme toename van publicaties i.v.m. ziekte en dood. Als typevoorbeelden vermelden we K.F. KIPPLE (ed.), "The Cambridge World History of human disease", Cambridge, 1993; W. H. Mc NEILL, "Mensen en hun plagen. Een ziektegeschiedenis van de mensheid", Amsterdam, 1996; J. DE MAEYER e.a., "Er is leven vóór de dood. Tweehonderd jaar gezondheidszorg in Vlaanderen", Kapellen, 1998.

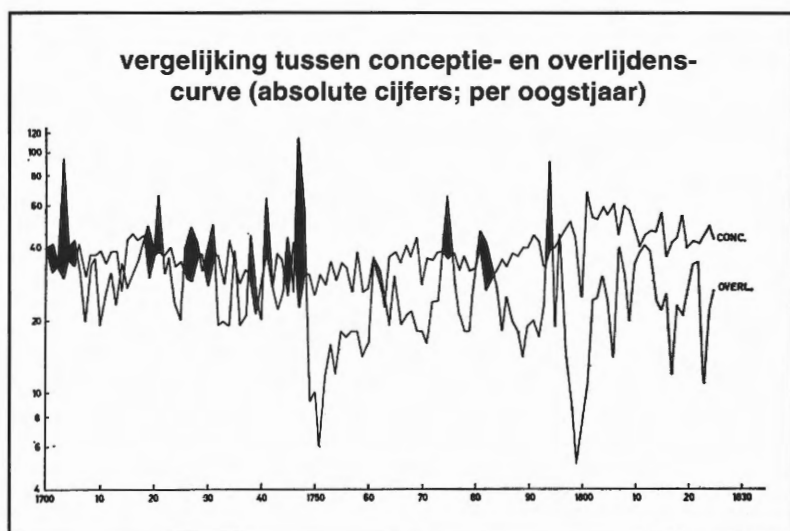
19 E. THOEN – I. DEVOS, "Pest in de Zuidelijke Nederlanden tijdens de Middeleeuwen en de Moderne Tijden. Een status questionis over de ziekte in haar sociaal-economische context", in "De pest in de Nederlanden. Medisch historische beschouwingen 650 jaar na de Zwarte Dood. Vierde symposium der geneeskundige wetenschappen", Brussel, 1999, pp. 20 – 43.

20 Als ongeëvenaard standaardwerk omtrent de studie van de pest geldt nog steeds J.N. BIRABEN, "Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranées", Den Haag-Parijs, 1975 – 1976 (2 delen).

21 C. BRUNEEL, "La mortalité dans les campagnes. Le duché de Brabant aux XVIIIe et XVIIIe siècles", Leuven, 1977.

tevens sprake van een - zij het zeer geleidelijke - afname van de normale sterfte. Inzonderheid was dit het geval voor jongeren en jongvolwassenen. In tal van studies kon in die zin gewezen worden op een veel minder fluctuerend verloop van de sterftcijfers, dermate dat ze nog maar zelden boven de geboortecijfers uitstegen en m.a.w. het natuurlijk accres niet langer met de regelmaat van een klok kwamen hypothekeren²²(vgl. grafiek 2).

grafiek 2

Het blijft niettemin in menig opzicht een open vraag door welke factoren precies het uitblijven van abnormale sterfte en het afnemen van normale sterfterisico's ingegeven was. Een toenemende aandacht voor besmettingshaarden en het opteren voor voorzorgsmaatregelen speelden zeker een rol. Ze liggen in het verlengde van een mentali-

22 De afnemende intensiteit van de sterfte, zoals weergegeven op grafiek 2, werd overgenomen uit G. HECTORIS, "Een historisch-demografische studie van een Kempense plattelandsgemeenschap. Kalmthout op het einde van het Ancien Régime (1678-1828)", Brussel, 1979.

teitswijziging, erop gericht om voortaan aan het hiernamaals minder voorrang te geven dan aan het hiernumaals²³. Het manifesteerde zich o.m. in een “*désacralisation de la maladie*”²⁴. Verder waren er, tot diep in de 18de eeuw, de positieve effecten van teeltdifferentiatie en gewijzigde voedingspatronen²⁴.

Ze deden er voor zorgen dat hongerjaren meer uitzondering dan regel werden, terwijl manifeste pluspunten zoals een verhoogde opname van vitamine C dan weer volgden uit de consumptie van aardappelen²⁵. Pas in de 19de eeuw zal de aardappel immers verworden tot een “*culture de misère*”, toen namelijk bovenmatig op een al te monotoon aardappeldieet was overgeschakeld. Misoogsten en duurte kwamen toen opnieuw bevestigen dat de landbouwopbrengsten niet langer van aard en in staat waren om de verhoogde vraag te volgen²⁶!

Specifieke medische vernieuwingen zorgden op hun beurt voor een afname van het sterfterisico tegen het einde van het Ancien Régime. Met name was dit het geval voor pokken, na pest de tweede belangrijkste doodsoorzaak. Het vaccineren (Jenner), na voorafgaande experimenten met inoculaties, geldt aldus als één van de weinige maar toch wel belangrijke medische doorbraken uit de 18de eeuw²⁷. Ook het terugdringen van kraambedsterfte stond toen volop in de belangstelling. Vanuit het besef dat de kans tot overlijden zo’n 1 à 2% per bevalling bedroeg, was dit overigens voor de hand liggend²⁸. Het leidde er o.m. toe dat tal van cursussen op overheidskosten ingericht wer-

23 De gewijzigde ingesteldheid, met veel meer aandacht voor aardse bekommernissen sinds het midden van de 18de eeuw, komt o.m. tot uitdrukking bij de studie van testamentaire beschikkingen.

24 Een nogal kritisch standpunt omtrent de gunstige invloed van gewijzigde en/of verbeterde consumptiepatronen op het ziekte- en sterftebeeld vinden we bij M. LIVI – BACCI, “Population and nutrition. An essay on European demographic history”, Cambridge, 1991. Daartegenover staan dan o.m. de publicaties van T. Mc KEOWN, “The role of medicine. Dream, mirage or nemesis?”, Londen, 1979.

25 C. VANDENBROEKE, “Agriculture et Alimentation”, o.c., hoofdstuk III.

26 C. VANDENBROEKE, “Sociale geschiedenis van het Vlaamse Volk”, Beveren, 1981; P. SCHOLLIERS, “Arm en rijk aan tafel. Tweehonderd jaar eetcultuur in België”, Brussel, 1993.

27 Het voorbereidend onderzoek hier te lande m.b.t. pokken en de bestrijding ervan werd inzonderheid ter harte genomen door Drs. G. Gadeyne. Het is evenwel wachten op de neerslag van dit baanbrekend werk in een omvattende publicatie, zodat de opgelopen achterstand t.o.v. de buitenlandse historiografie kan weggewerkt worden.

28 C. VANDENBROEKE, “Quelques précisions au sujet de la mortalité maternelle en Flandre, XVIIe – XIXe siècle”, in « Historiens et Populations », o.c., pp. 195 – 202.

den om (jonge) vroedvrouwen te bekwamen en de plaats te laten innemen van overjaarse en onbekwame “matrones”²⁹. Ook al waren de effecten van dit soort initiatieven misschien aan de beperkte kant; het getuigt hoe dan ook van een sterk toegenomen besef tot ingrijpen en tot een bewust interveniëren om het sterfterisico te reduceren.

Complementair was er het toegenomen besef van de noodzaak van hygiënische maatregelen³⁰. Ook hier is het een open vraag in welke mate zo'n houding manifest aan de basis leefde. Vast staat wel dat de overheid hierbij eens te meer als spoortrekker fungeerde. Treffend komt het tot uitdrukking met het uitvaardigen van verbodsbepalingen om overledenen vanaf de jaren 1770–1780 nog langer in kerken te begraven³¹. Het zijn maatregelen die kort nadien verder verfijnd werden tijdens de Franse periode, inhoudend dat – behalve voor kleinere gemeenten – de begraafplaatsen niet langer omheen de kerken mochten aangelegd worden.

Een verhoogd hygiënisch besef lag uiteraard aan de basis van dit soort maatregelen. Het getuigt evenzeer van een geleidelijk aan belang winnende mentaliteitswijziging, met steeds meer aandacht voor het “gelukkig” zijn naast een bewust terugdringen van alles wat met ziekte en dood te maken heeft³². De vroegere en gangbare situatie, die een vergaande vorm van lijdzaam ondergaan impliceerde, werd treffend samengevat door J. Fourastié. Schitterend drukte hij het uit : “*A l' époque traditionnelle, la mort était au centre de la vie*

29 C. VANDENBROEKE, “Zuigelingssterfte, bevallingsstoornissen en kraambedsterfte (17de – 19de eeuw)”, in “Bijdragen tot de Geschiedenis”, 1977, pp. 133 – 163.

30 K. VELLE, “Lichaam en hygiëne. Naar de wortels van de huidige gezondheids-cultuur”, Leuven, 1984; id., “De nieuwe biechtvaders. De sociale geschiedenis van de arts in België”, Leuven, 1991.

31 Het is bekend dat de kwaliteit van de registratie van overlijdens in de parochieregisters en dan vooral van zuigelingen het heel vaak laat afweten tot het begin van de 18de eeuw. Omgekeerd wordt soms de aard van de begraafplaats genoteerd (zoals bijvoorbeeld in de kerk of nabij het altaar), wat dan meteen toelaat om tot een sociaal gedifferentieerde onderverdeling over te gaan. Omtrent dit laatste gegeven, zie C. VANDENBROEKE, “Parochieregisters als bron voor de studie van sociale stratificatie”, in “Sociale mobiliteit en sociale structuren in Vlaanderen en Brabant van de late Middeleeuwen tot de 20ste eeuw”, “Studia Historica Gandensia”, nr. 257, Gent, 1983, pp. 59 – 78.

32 Meer bepaald Voltaire had nogal wat kritiek op een al te eenzijdig populationistisch standpunt. Volgens hem kwam het er niet zozeer op aan veel mensen op de wereld te zetten; eerder moest het om gelukkige mensen gaan.

comme le cimetièrre au centre du village". Een eeuwigheid lang was dit inderdaad de realiteit³³. Met de eeuw van de Verlichting was het niet langer meer de evidentie. Andere prioriteiten kwamen in de plaats. Bewust stuurden ze er op aan, vanuit een veralgemeende mentaliteitswijziging, om gezond zijn en langer leven te promoten en ziekte en dood terug te wijzen. Echt spectaculaire resultaten werden weliswaar nog niet bereikt; des te aanwijsbaarder waren de ondertonen om van gezondheid en overleven een topprioriteit te maken.

Vandaar dan ook de beginnende belangstelling, zij het enkel gecultiveerd door de "happy few", voor kuuroorden en badinstellingen. Afgestemd op het "wel-gevoelen" van bredere lagen van de bevolking waren er de "medische topografieën", waarin met name de storende elementen van het milieu (cf. miasmen als mogelijke ziekteverwekkers) geanalyseerd en opgesomd werden³⁴.

Erg omvattend, zij het misschien nog moeilijker te definiëren, is dan weer de politiek-institutionele ingesteldheid, erop gericht om het populationistisch georiënteerd gedachtegoed bewust te promoten. Tot en met de 16de eeuw was dit nimmer een prioriteit geweest voor de wereldlijke overheid. Het "gaat en vermenigvuldigt u" werd al die tijd enkel door de kerk voorgestaan, niet of nauwelijks door Vadertje Staat. In de 17de eeuw, de eeuw van het centralisme en het mercantilisme, kwam daarin verandering. Evenzeer manifesteerde zich voortaan ook de wereldlijke overheid als een uitgesproken voorstander van populationisme. Meer geboorten, meer mensen werd eenzelve met een sterke staat. Het is een gegeven dat reeds door Jean Bodin werd ingeleid: "*il ne faut jamais craindre qu'il y ait trop de citoyens vù qu'il n'y a richesse ni force que d'hommes*". En om hoeveel mensen het precies ging, wou men alvast weten door er concreet navraag naar te doen. Wat Vauban had ingeleid, werd o.m. door Fénélon nagevolgd: "*savez-Vous le nombre d'hommes qui composent*

33 J. FOURASTIE, "Machinisme et bien - être. Niveau de vie en France de 1700 à nos jours", Parijs, 1962, p. 235.

34 De prelude tot het uitschrijven van (streekgebonden) medische topografieën vinden we in het Frankrijk van de late 18de eeuw en dan meer bepaald in de figuur van Vicq d'Azyr. Zie verder B. BUYLEN, "Over lucht, water en plaatsen. Geneeskundige opvattingen op het einde van het Ancien Régime. Een studie op basis van medische traktaten over dysenterie", onuitgegeven verhandeling, Gent, 1999.

*notre nation... Que dira-t-on d'un berger qui ne saurait pas le nombre de son troupeau?*³⁵.

Het vertaalde zich, zoals eerder aangehaald, in tal van initiatieven om o.m. het sterfterisico terug te dringen. Evenzeer kon het ertoe leiden om de huwelijkssluiting te activeren en, in afgeleide orde, tot meer geboorten te komen³⁶. Het opleggen van een maximum-bedrijfs grootte was er m.a.w. op gericht om tot bedrijfsplitsingen over te gaan, meer "vacatures" te creëren en meer jongeren toe te laten een bedrijf op te starten in plaats van "jarenlang" en ongehuwd als knecht of meid in dienst te gaan. Overduidelijk werd dit hier te lande bijvoorbeeld voorgestaan door o.m. abbé Mann en Nicolas Bacon, daartoe geïnspireerd door Mirabeau (als fysiocraat) en bepaalde Encyclopedisten³⁷.

Tevens dient benadrukt dat het fulmineren van bepaalde Encyclopedisten tegenover de clerus meer dan eens ingegeven was door hun afkeer voor de opgelegde ascetische en m.a.w. steriele levenswandel³⁸.

In afgeleide vorm zal dit populationistisch geïnspireerde gedachtegoed er trouwens toe leiden dat specifieke maatregelen werden uitgevaardigd, zoals met name in de Franse Tijd, om voor de opvang te zorgen van vondelingen en verlaten kinderen³⁹. Vanuit het besef dat zo'n kinderen aan extra hoge sterfterisico's bloot stonden, leek het m.a.w. aangewezen om voor een geëigende opvang te zorgen. Later

35 P. GUILLAUME – J.P. POUSSOU, "Démographie Historique", Parijs, 1970, passim; A. ROUSSEL, "Histoire des doctrines démographiques", Parijs, 1979.

36 C. BRUNEEL, "L'hostilité à l'égard des grandes fermes. Un aspect du populationisme dans les Pays-Bas Autrichiens", Louvain-la-Neuve, 1990; P. HARSIN, "Un économiste aux Pays-Bas au XVIIIe siècle. L'abbé Mann", in "Annales de la société scientifique de Bruxelles", deel LIII, 1933, pp. 149 – 160; H. HASQUIN, "Moyenne culture et populationisme dans les Pays-Bas Autrichiens ou les ambiguïtés du despotisme éclairé", in "Belgisch Tijdschrift Hedendaagse Geschiedenis", 1983; G. VAN PEEL, "Demografische leerstelsels uit de Zuidelijke Nederlanden, 1750-1850", onuitgegeven verhandeling, Gent, 1999.

37 H. HASQUIN, "Les réflexions sur l'état présent du commerce, fabriques et manufactures des Pais-Bas Autrichiens (1765) du négociant bruxellois, Nicolas Bacon (1710 – 1779), conseiller député aux affaires du commerce", Brussel, 1978.

38 Ook het dienstpersioneel en militairen werden regelmatig op de korrel genomen. Verhelderend in dit verband is volgend citaat, komend uit de pen van Montesquieu: "ce métier de continence a anéanti plus d'hommes que les pestes et les guerres les plus sanglantes". De mening van Vincent de Gournay trad dit overigens op overtuigende wijze bij: "notre état militaire, eu égard au mariage et à la culture des terres, n'est pour ainsi dire qu'un couvent de plus".

39 C. VANDENBROEKE, "Vrijen en trouwen. Seks, liefde en huwelijk in historisch perspectief", Brussel, 1986, hoofdstuk 13.

konden ze dan tot nuttige burgers opgroeien, wat hen meteen de titel van "*enfants de la patrie*" opleverde"⁴⁰.

Het betekende o.m. dat ze niet eens voor de loting (conscriptie) opgeroepen, maar gegarandeerd voor een legerdienst van vijf jaar ingelijfd werden. Opteren voor populationisme impliceerde nu eenmaal dat een sterke, volkrijke staat werd vooropgesteld met veel potentiële werkkrachten en soldaten. De ondertonen van het mercantilisme en het imperialisme, eigen aan het einde van het Ancien Régime, deden er alvast voor zorgen om het politiek-institutionele klimaat dermate te laten evolueren dat nu en voor het eerst in de geschiedenis Kerk en Staat elkaar vonden in het promoten van een "volkrijk" ideaal⁴¹.

Aansluitend bij alle reeds aangehaalde beïnvloedingsfactoren is er het interactief gegeven met het sociaal-economisch gebeuren, wellicht één van de meest decisieve elementen ter verklaring van de demografische revolutie. In essentie gaat het terug op het doorgedreven proces van "ruralisatie", met name een eigenheid van de 18de eeuw en in die zin direct te relateren met de bevolkingstoename tegen het einde aan van het Ancien Régime⁴². Tot zijn essentie herleid was het namelijk zo dat het platteland in de regel gekenmerkt was door een natuurlijk positief accres van een orde van 0,5 tot 1%, dit vanuit het besef dat de geboortecoëfficiënten er zo'n 30 à 40 promille bedroegen en de (normale) sterftecoëfficiënten zo'n 25 à 30 promille⁴³. De steden daarentegen, veelal en met recht en reden omschreven en getypeerd als "*villes tombeaux*" en "*mangeuses d'hommes*", onderscheidden zich al die tijd door een negatief accres, d.i. met sterftcijfers die in meerdere of mindere mate boven de

40 Omtrent de overlevingskansen van vondelingen, zie o.m. G. WILLEMS, "Gevonden in de rolle. Vondelingen en verlaten kinderen in West-Europa. Onderzoek voor Gent in de 19de eeuw", onuitgegeven verhandeling Gent, 1985.

41 Cfr. J. SOLE, "L' amour en Occident à l' époque moderne", Parijs, 1976, p. 96.

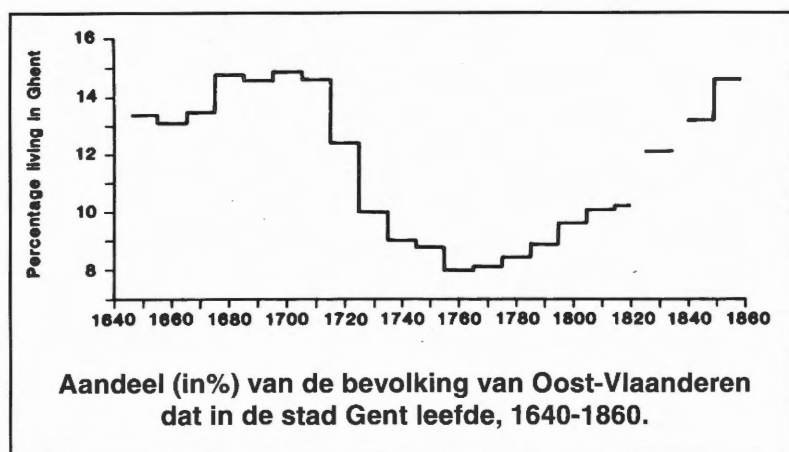
42 P. DEPREEZ - C. VANDENBROEKE, "Population growth and distribution, and urbanization in Belgium during the demographic transition", in R. LAWTON-R. LEE (eds.), "Urban population development in Western Europe from the late-eighteenth to the early-twentieth century", Liverpool, 1989, pp. 222.

43 C. VANDENBROEKE, "Prospectus van het historisch-demografisch onderzoek in Vlaanderen", in "Handelingen van het Genootschap voor Geschiedenis" Société d'Emulation "te Brugge", 1976, pp. 1-85.

geboortecijfers uitstegen⁴⁴. Telkens opnieuw leidde het er m.a.w. toe dat het bevolkingssurplus op het platteland weggedraineerd werd (= *push factor*) en afgestoten, richting steden (*pull factor*) waar het dreigend deficit dan omgekeerd opgevangen en eventueel zelfs tot een positieve evolutie werd omgebogen. Letterlijk en figuurlijk leefden de steden bij de gratie van de opgebouwde surplussen op de boerenbuiten, dit zowel voor wat de demografische als de agrarische surplussen betreft⁴⁵.

Aan deze geëigende situatie kwam een einde tijdens de 18de eeuw, toen de gebruikelijke demografische surplussen op het platteland niet langer meer of in elk geval in een veel beperktere mate afgestoten werden (vgl. grafiek 3).

grafiek 3

- 44 Zie R. MOLS, "Introduction à la démographie historique des villes d'Europe du 14e au 18e siècle", Leuven, 1954 ; J. VERBEEMEN, "De werking van de economische factoren op de stedelijke demografie der 17de en 18de eeuw in de Zuidelijke Nederlanden", in "Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis", 1956, pp. 680-700 en 1021-1055.
- 45 Voor een omstandige weergave van de graanaanvoer te Gent, cf. de doctoraatsverhandeling van J. DAMBRUYNE, "Mensen en centen: het 16de-eeuwse Gent in demografisch en economisch perspectief", (verhandelingen HMGOG, 26), Gent, 2001, pp. 289-326.

Voortaan, dit als gevolg van de voortschrijdende ontplooiing van semi-industriële activiteiten op de boerenbuiten, werden namelijk nieuwe en aanvullende tewerkstellingskansen gecreëerd die concreet inhielden dat het afstoten van het gebruikelijke bevolkingsoverschot niet langer meer nodig was⁴⁶. Deze ontwikkeling, veelal getypeerd als een pre-industriële evolutie en waaraan de naam “proto-industrie” gegeven wordt met o.m. een verhoogde activiteitsgraad in het thuis spinnen en weven, deed een soort tweede arbeidscircuit tot stand komen⁴⁷. Het zorgde ervoor dat in tal van gemeenten (in Zuid -, West -, en Oost - Vlaanderen) een kwart tot de helft van de huishoudens geheel of gedeeltelijk voor hun inkomen op huisnijverheid aangewezen waren⁴⁸. Met name in de zogenaamde “dode” maanden van het voor - en najaar, toen de landbouwwerkzaamheden minder om het lijf hadden, werd aldus voor een alternatief dan wel aanvullend inkomen gezorgd. Als vanzelf leidde het tot meer arbeidsplaatsen, waardoor het niet langer nodig was om naar stedelijke centra te migreren⁴⁹.

In relatieve termen bekeken woonde dan ook nooit meer volk op het platteland in verhouding tot de steden dan precies rond het midden van de 18de eeuw, d.i. tot op het moment dat de huisnijverheid de meest optimale ontplooiingskansen genoot⁵⁰. Dit proces van ruralisatie hield derhalve in dat het natuurlijk accres maximaal kon gehandhaafd blijven terwijl meteen voor een stevige ondersteuning van de bevolkingsgroei werd gezorgd.

In die zin is het correct wat F. Mendels en P. Deprez voorhouden omtrent het resultaat van de wisselwerking tussen proto-

46 F. MENDELS, “Industrialization and population pressure in eighteenth - century Flanders”, New York, 1981.

47 C. VANDENBROEKE, “Arbeidsprestaties en seizoenschommelingen : enkele aanvullende beschouwingen”, in “Huldeboek G. Dalle. Getuigen in polderklei”, Veurne, 1990, pp. 165-170.

48 L. JASPERS - C. STEVENS, “Arbeid en tewerkstelling in Oost-Vlaanderen op het einde van het Ancien Régime”, Gent, 1985; C. GYSSELS - L. VAN DER STRAETEN , “Bevolking, arbeid en tewerkstelling in West-Vlaanderen (1796 - 1815)”, Gent, 1986.

49 C. VANDENBROEKE, “Sociale geschiedenis...”, pp. 140 - 142.

50 C. VANDENBROEKE, “Mutations économiques et sociales en Flandre au cours de la phase proto-industrielle, 1650-1850”, in “Revue du Nord”, 1981, pp. 71 - 94.

industrie en bevolkingsverloop, meer bepaald dat regio's met een sterke uitbouw van de huisnijverheid tevens een grotere bevolkingsgroei kennen⁵¹. De oorzakelijkheid van deze relatie dient evenwel zwaar genuanceerd te worden, in die zin dat ze totaal niets te maken heeft met een meer intensief huwelijkspatroon en/of een hogere vruchtbaarheid. Eerder het omgekeerde is waar en zal zich overigens versterkt doorzetten in de 18de - 19de eeuw binnen die streken waar veel huisnijverheid voorkwam⁵². Wel worden er, en dit niettegenstaande een voortschrijdende verarming tegen het einde van het Ancien Régime, vrij lage sterftcijfers voor zuigelingen en kleine kinderen opgemerkt. Zelf is dit een gevolg van de vrij lange zoogtijden van baby's, wat op zich dan weer een lagere intrinsieke vruchtbaarheid impliceert (cf. post partum amenorrhoea)⁵³. Men krijgt er m.a.w. minder kinderen maar hun overlevingskansen liggen merkkelijk hoger dan in streken (zoals o.m. de kustvlakte) waar het zogen van baby's minder gebruikelijk was.

Tot zover een overzicht van de diverse beïnvloedingsmechanismen zoals ze voor de 18de eeuw aanwijsbaar zijn, er telkens op gericht dan wel van aard om de beginnende maar duurzame aanzetten tot bevolkingsgroei te verklaren. Uiteraard had ook het uitblijven van oorlogen in dit kader een decisieve inbreng. Telkens weer leidden oorlogen tot een verhoogde mobiliteit en tot een groter risico op het verspreiden van epidemieën. Met name het feit dat de 18de eeuw een "tachtig jarige vrede" inhield, zorgde in die zin voor een manifest gunstiger situatie dan in de vorige periode het geval was.

Uiteraard is het zo dat het bij het verklaren van de bevolkingsgroei om een bijzonder complexe thematiek gaat, met verklaringselementen die elkaar geheel of gedeeltelijk overlappen maar veelal versterken. Zo was er de populationistische ingesteldheid vanwege de overheid en waarbij bewust voor een toenemende bevolking gekozen werd. Voor

51 F. MENDELS, o.c.; P. DEPRez, "The demographic development of Flanders in the 18th century", in "Population in History. Essays in historical demography", Londen, 1965, pp. 608-630.

52 C. VANDENBROEKE, "Proto - industry in Flanders : a critical review", in S. OGILVIE - M. CERMAN (eds.), "European proto - industrialisation. An introductory handbook", Cambridge, 1995, pp. 1-18.

53 C. VANDENBROEKE, "Zuigelingensterfte...".

tal van maatregelen kan men dit, op directe of indirecte wijze, aantonen. De vereenzelving van "volkskracht" en "staatsmacht" lag nu eenmaal voor de hand. Daarnaast was er de groeiende bewustwording, zich vertalend in een mentaliteitswijziging die er toe leidde dat voortaan meer aandacht uitging naar de modaliteiten van het aardse bestaan. Een beginnende lichaamszorg en een toenemende belangstelling voor hygiëne waren hoe dan ook van aard om het morbiditeitsgegeven minstens partieel te reduceren⁵⁴. Tevens groeide het besef dat men besmettingshaarden en -risico's kon detecteren en afzonderen, al dan niet met gerichte initiatieven en desgewenst met het afkondigen en opleggen van quarantainemaatregelen.

Natuurlijk is het zo dat het daarbij in essentie om kwalitatieve ondertonen gaat, waarvan de precieze impact niet of nauwelijks te preciseren valt. Zo'n kwantitatieve benadering behoort dan wel tot de mogelijkheden voor wat de effecten van de urbanisatie en m.a.w. van ruralisatie in de 18de eeuw betreft. Alleen al door het handhaven van het natuurlijk accres op het platteland in plaats van het zoals eerder gebruikelijk was af te stoten naar de steden, werd een bevolkingsgroei op gang gebracht waarvan het belang op 0,5% en meer per jaar mag worden geraamd. Tevens is er het effect van een verminderde letaliteitsgraad ingegeven door het mildere karakter van de epidemieën (dysenterie en tyfus i.p.v. pest) alsook een afname van het sterfterisico voor bepaalde leeftijdsklassen waaronder de jongeren en de jong - actieven⁵⁵.

Laat het dan waar zijn dat de effecten daarvan op het vlak van de levensverwachting al bij al eerder beperkt bleven, wel deed het er voor zorgen dat de kansen op huwelijksontbinding daalden terwijl omgekeerd het aantal gegadigden op de huwelijksmarkt toenam. Verliep laatstgenoemd proces sneller dan de economische mogelijkheden, zoals effectief gebeurde tegen het einde van het Ancien Régime, dan zal het leiden tot een meer restrictief huwelijkspatroon en dit inclusief een toename van de huwelijksverzaking (definitief celibaat). Vrij uit-

54 Met het begrip morbiditeit wordt de verhouding zieken t.o.v. de bevolking tot uitdrukking gebracht terwijl de verhouding overlijdens t.o.v. het aantal zieken vervat zit in het begrip lethaliteit.

55 Voor een goede synthese omtrent het huwelijkspatroon, cf. I. DEVOS, "Marriage and economic conditions since 1700 : the Belgian case", in "Marriage and rural economy. Western Europe since 1400", Turnhout, 1999, pp. 101 - 132.

gesproken is dit trouwens aantoonbaar voor de eerste twee derden van de 19de eeuw⁵⁶.

Voor het noteren van een wezenlijke toename van de levensverwachting tenslotte is het wel wachten tot de late 19de – begin 20ste eeuw, d.i. tot op het ogenblik dat de medische vooruitgang effectief voor een trendbreuk wist te zorgen⁵⁷. Het deed alvast voor een verdere versnelling van de bevolkingsgroei zorgen waaraan om en rond 1900 zal verholpen worden door op een veralgemeende vorm van geboortebeperving over te schakelen⁵⁸.

Intussen lag de aanvang van de demografische revolutie zo'n twee eeuwen achter de rug. Het resultaat ervan was dat de bevolking in het Vlaamse landsgedeelte van ongeveer 1 miljoen inwoners omstreeks 1700 tot een kleine 6 miljoen was opgelopen tijdens het interbellum. Hen bevoorraden was sinds de transportrevolutie (1860 – 1870) en inzonderheid de groene revolutie (ca. 1900) al lang geen probleem meer. Bovendien hadden de eerste (ca. 1800) en de tweede industriële revolutie (ca. 1900) voor een totaal gewijzigd tewerkstellingspatroon gezorgd⁵⁹. Feit is wel dat deze laatstgenoemde mutaties als volgfactoren te betitelen zijn terwijl het de eigenheid van de demografische transitie was om het immobilisme van weleer open te breken en de uitdagingen van een groeieconomie voor te bereiden.

56 P. DEPREZ – C. VANDENBROEKE, o. c., pp. 239 – 246; R. LESTHAEGHE, "The decline of Belgian fertility, 1800 – 1970", Princeton, 1977.

57 I. DEVOS, "Ziekte, een harde realiteit", in "Er is leven voor de dood", pp. 117-129; P. DEPREZ – C. VANDENBROEKE, o. c., pp. 251 – 253; J. BACKX, "Mortaliteitsonderzoek van Gent tijdens tweede helft 19de – eerste helft 20ste eeuw. Opmaak van een sociale differentiatie voor de dood", onuitgegeven verhandeling, Gent, 2000.

58 C. VANDENBROEKE, "Vrijen en trouwen ...".

59 J. BLOMME, "De economische ontwikkeling van de Belgische landbouw, 1880 – 1980. Een kwantitatieve analyse", Leuven, 1988.